

УДК 37.014.53

ОРГАНІЗАЦІЯ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ ДЛЯ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ: ДОСВІД УНІВЕРСИТЕТУ «УКРАЇНА»

Давиденко Г.В., д. пед. н., доцент,
директор інституту, професор кафедри соціальних технологій
Вінницький інститут Університету «Україна»

У статті порушено проблему організації освітнього процесу для осіб з інвалідністю у вищих навчальних закладах України. У роботі на прикладі Університету «Україна» узагальнено напрямки вдосконалення інклюзивного процесу у вищих навчальних закладах України. Висвітлено основні організаційні, методичні й дидактичні заходи та засоби, які дозволяють підвищити якість навчання студентів з інвалідністю. Окрім таких важливих дидактичних аспектів вищої інклюзивної освіти, як: розподіл обов'язків між учасниками інклюзивного навчального процесу; технічне й дидактичне оснащення інклюзивного навчального процесу; специфіка вступних іспитів, поточних і рубіжних перевірок знань студентів з інвалідністю, у дослідженні звертається особлива увага на принцип «наступності» як один із важливих принципів організації інклюзивного освітнього процесу у школах і вищих навчальних закладах України.

Ключові слова: вища інклюзивна освіта, інклюзивне навчання, інклюзивний навчальний процес, дидактичні методи й прийоми, організація навчального процесу.

В статті затронута проблема організації освітнього процесу для осіб з інвалідністю в вищих навчальних закладах України. В роботі на прикладі Університету «Україна» узагальнено напрямки вдосконалення інклюзивного процесу в вищих навчальних закладах України. Отражені основні організаційні, методичні й дидактичні заходи та засоби, які дозволяють підвищити якість навчання студентів з інвалідністю. В дослідженні розглядаються такі важливі дидактичні аспекти вищої інклюзивної освіти, як: розподіл обов'язків між учасниками інклюзивного навчального процесу; технічне й дидактичне оснащення інклюзивного навчального процесу; специфіка вступних іспитів, поточних і рубіжних перевірок знань студентів з інвалідністю. Разом з тим, в дослідженні особливу увагу приділено принципу «наступності» як одному з важливих принципів організації інклюзивного освітнього процесу в школах і вищих навчальних закладах України.

Ключевые слова: высшее инклюзивное образование, инклюзивное обучение, инклюзивный учебный процесс, дидактические методы и приемы, организация учебного процесса.

Davydenko H.V. ORGANIZATION OF EDUCATIONAL PROCESS FOR PERSONS WITH DISABILITIES AT HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS OF UKRAINE: EXPERIENCE OF UNIVERSITY "UKRAINE"

The article deals with the problem of organization of educational process for persons with disabilities at higher educational establishments of Ukraine. The prospects of inclusive education process development at higher educational establishments of Ukraine are generalized on the example of University "Ukraine". Basic organizational, methodical and didactic measures and facilities that allow generating a higher return from education of students with disabilities are reflected in the article. Such major didactic aspects of higher inclusive education as distribution of duties between the participants of inclusive education process; technical and didactical procurement of inclusive education process; specific of entrance examinations, current and midterm examinations of students with disabilities are studied. The special attention is paid to the principle of "heredity" as one of the most important principles of organization of educational process for persons with disabilities at school and higher educational establishment.

Key words: higher inclusive education, inclusive teaching, inclusive educational process, didactic methods and techniques, education process organization.

Постановка проблеми. Соціальна модель інвалідності сьогодні претендує на нову гуманітарну концепцію прав і свобод людини. Саме соціальна, а не медична модель, стала основою філософії інклюзивної освіти в Україні.

Отже, сучасна освіта в Україні потребує розширення своїх функцій, адже інклюзив-

ний освітній процес передбачає залучення осіб з інвалідністю до загальноосвітніх навчальних закладів. Тому, крім дидактичної та професійно-орієнтовальної, все більшої ваги набуває функція особистої реалізації та соціальної адаптації.

Водночас мусимо визнати, що сучасна українська освіта характеризується фор-

мальним задекларованим запровадженням інклюзивного навчання. Адже на практиці небагато українських дітей навчаються в інклюзивних умовах.

Проблематику пропонованого дослідження актуалізує той факт, що сьогодні в Україні є яскраві й унікальні приклади якісного впровадження принципів інклюзивного навчання. Одним із таких прикладів є вищий навчальний заклад (далі – ВНЗ) «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна».

Отже, вивчення досвіду Університету «Україна» з організації освітнього процесу для осіб з інвалідністю у вищих навчальних закладах України дозволить запропонувати можливі шляхи вирішення порушеного питання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом увага науковців значною мірою концентрується на вивченні питання західного досвіду впровадження інклюзивної освіти (вітчизняні науковці: О. Безпалько, Є. Мартинова, О. Полякова, Т. Самсонова, Н. Шаповал, Є. Тарасенко, О. Шевцова; закордонні: Г. Беккер, Ф. Амстронг, Дж. Деввіс, Н. Борисова, П. Бурдье, Б. Барбер, К. Дженкс, Х. Кербо, М. Крозье, Ф. Кросбі, П. Романов, В. Шмідт, К. Тейлор, О. Ярська-Смирнова тощо).

Окремі питання вищої інклюзивної освіти в Україні привертають увагу вітчизняних педагогів, соціологів і юристів. Так, її законодавчі аспекти вивчають Л. Шумна, А. Колупаєва; соціально-педагогічні – П. Таланчук, М. Чайковський, Г. Нікуліна, С. Літовченко. Проте питання конкретних принципів, методів, методик і прийомів навчання молоді з інвалідністю в Україні залишається у вітчизняній науці малодослідженим, що й визначає актуальність публікації.

Постановка завдання. Метою статті є окреслення основних форм організації навчального процесу в Університеті «Україна», який обрав інклюзивний шлях своєї діяльності. На тлі огляду технологічного, інженерного й організаційного аспектів інклюзивного навчання в Університеті «Україна» найбільш актуальним залишається аналіз дидактичних питань, підвищення якості освіти осіб з інвалідністю, адаптація змісту, форм і методів освіти до їхніх специфічних проблем, пошуки шляхів налагодження імплементації принципу «наступності» як одного з важливих принципів організації інклюзивного освітнього процесу в школі та ВНЗ України.

Виклад основного матеріалу дослідження. За даними Української Гельсінської Спільноти та Міністерства соціальної політики, в Україні станом на 2016 р.

загальна кількість людей з інвалідністю (без урахування тимчасово окупованих територій Криму та міста Севастополя) становила 2 568 532 особи (або 6% у загальній структурі постійного населення країни (42,9 млн. осіб), серед яких: людей з інвалідністю I групи – 251 833 особи; людей з інвалідністю II групи – 915 891 особа; людей з інвалідністю III групи – 1 249 683 особи; дітей з інвалідністю – 151 125 осіб (44% дівчаток, 56% хлопчиків) [2].

Кількість дітей з інвалідністю невпинно зростає. Лише протягом 2016 р. інвалідність встановлено 16 тисячам дітей. Понад чверть дітей з інвалідністю перебувають в інтернатних закладах, на утримання яких держава щороку витрачає до шести мільярдів гривень. Левова частина коштів йде не на потреби дитини, а на утримання будівель закладів, оплату комунальних послуг, заробітну плату персоналу тощо.

Статистика свідчить, що сьогодні в Україні існує проблема формалізованого або тільки декларованого запровадження принципів інклюзивного навчання. Так, із 151 125 дітей з інвалідністю шкільного віку, 2 700 (1,8%) навчаються в інклюзивних класах, 5 200 (3,4%) – у спеціальних класах, майже 40 000 (26,5%) – в інтернатах, 55 000 (36,4%) перебувають на індивідуальному навчанні [2].

Причин такого стану речей сьогодні багато. Так, існує проблема з виділенням додаткових ставок помічника вчителя на рівні місцевих органів самоврядування. І навіть у тих школах, для яких вдалося добитися додаткового виділення такої ставки, є проблема із залученням фахівців із відповідною освітою та досвідом роботи. З другого боку, переважна більшість загальноосвітніх шкіл і далі залишається архітектурно недоступними. Із 17 000 загальноосвітніх шкіл України лише 91 має доступ до другого поверху для дітей, що пересуваються за допомогою інвалідних візків, у 25% шкіл немає доступу навіть до першого поверху. Водночас інклюзивне навчання обходиться дешевше, ніж навчання в інтернатних закладах – 20 тис. грн. на рік проти 80 тис. грн. на рік відповідно.

Упровадження інклюзивного навчання в загальноосвітніх школах (далі – ЗОШ) і ВНЗ змінює сутність освітнього простору таких закладів, оскільки набуваються нові якості як за призначенням, так і за змістом і технологіями діяльності його учасників.

Так, виникає необхідність: розширення рівня й обсягу освітніх послуг; забезпечення спеціальним обладнанням, дидактичними матеріалами; надання діагностичної та консультативної допомоги спеціалістів різного

профілю; запровадження психологічного, адаптивного, медико-реабілітаційного та соціального супроводу; цілеспрямованої підготовки педагогічних працівників; залучення до вирішення таких проблем представників органів місцевого самоврядування, громадських організацій, товариств, фондів, батьків дітей з інвалідністю.

Найбільші труднощі виникають в учнів з інвалідністю у старших класах і після завершення навчання в школі під час вирішення питання здобуття вищої освіти. Відсутність тісних контактів і співпраці педагогічних колективів ЗОШ і ВНЗ значною мірою визначають низький відсоток молоді з інвалідністю в загальній масі студентів ВНЗ.

Навіть незважаючи на той факт, що Університет «Україна» сьогодні є чи не єдиним інклюзивним ВНЗ України, мусимо зазначити зниження динаміки контингенту студентів з інвалідністю з 2014 по 2017 р. з 998 осіб до 692 по всій структурі [2].

Нагальні потреби в налагодженні співпраці інтегрованих закладів освіти різного рівня обґрунтовують необхідність створення інклюзивного освітнього простору – ЗОШ-ВНЗ, що мотивується потребою підвищення доступу до вищої освіти молоді з інвалідністю, налагодження належної наступності, послідовності та безперервності навчально-виховного і реабілітаційного процесів у різнорівневих закладах освіти.

Інклюзивний освітній простір ЗОШ-ВНЗ – це співпраця всіх учасників інклюзивного навчання і добровільне делегування функцій навчальних закладів різних освітніх рівнів партнерам.

Інклюзивний освітній простір ЗОШ-ВНЗ має забезпечити наступність, послідовність і безперервність навчально-виховного і реабілітаційного процесів у закладах освіти інклюзивного типу.

Ефективне функціонування інклюзивного освітнього простору ЗОШ-ВНЗ вимагає створення системи постійних соціальних контактів і конструктивної співпраці учасників навчально-виховного процесу різнорівневих закладів освіти, системи, спрямованої на здобуття якісної освіти та соціалізацію молоді з особливими освітніми потребами [4, с. 17–18].

Досвід упровадження інклюзивної освіти Університету «Україна» свідчить про те, що організація навчального процесу для осіб із різними нозологіями охоплює вирішення двох найзагальніших проблем: забезпечення безбар'єрного середовища й організацію навчального процесу. Зазначені проблеми наразі вирішуються такими шляхами:

1. Запровадження інноваційних технологій та ноу-хау, що полегшують не тільки

засвоєння матеріалу, а й розширення світогляду, підвищення адаптації до середовища неповносправних студентів (забезпечення слуховими апаратами, електронними записними книжками Брайля, лупами для студентів зі слабким зором тощо).

2. Створення оплачуваних або добровільних внутрішньоуніверситетських об'єднань, кооперацій і груп з допомоги студентам з особливими освітніми потребами.

3. Створення міжуніверситетських референтних груп, до складу яких входять 5–10 спеціалістів із різних питань інклюзивного навчання та соціалізації. Багато з них є людьми з інвалідністю, які змогли досягти успіхів у викладанні, науці, медицині й постійно обмінюються досвідом з колегами. Такі групи планують навчальний процес, удосконалюють дидактичний і технічний матеріал, обмінюються досвідом між вищими навчальними закладами.

4. Створення безбар'єрного фізичного середовища для студентів з інвалідністю, яке охоплює розбудову й реформування як архітектурних, інженерних і комунікаційних об'єктів, так і оснащення навчальних корпусів, аудиторій системою покажчиків, тренажерів, мультимедійною технікою тощо.

5. Запровадження оплачуваних або добровільних посад асистентів, тьюторів, кураторів, помічників переважно з числа нормативних студентів, які закріплені за студентами з інвалідністю й допомагають їм в організаційних, навчальних питаннях.

6. Спрощення адміністративної та соціальної ієрархії під час організації навчального процесу студентів з інвалідністю. Це означає, що кафедра, відділення або навіть окремий викладач (зазвичай, профільний професор) цілком координують перебування, навчання й соціалізацію студента з інвалідністю без зайвої бюрократичної «тяганини» з боку соціальних служб.

7. Регулярне підвищення кваліфікації викладачів із питань інклюзивного навчання (зокрема й участь у грантових проєктах і обмін досвідом із закордонними колегами, система методичних семінарів тощо) та постійний моніторинг із боку студентського самоврядування ефективності такого навчання.

8. Упровадження особистої карти студента з інвалідністю. Під час вступу до Університету «Україна» кожен студент з інвалідністю заповнює спеціальну анкету, де зазначає всі нюанси своїх особливих потреб. Карта вивчається психологами та педагогами, доповнюється й коригується упродовж всього навчання, а головне, її резюме постійно береться до уваги на всіх рівнях організації навчального процесу.

9. Занурення студента з інвалідністю в широкомасштабне інформаційне середовище з питань інклюзії, життя людини з обмеженими можливостями здоров'я в сучасному світі. Такий аспект реалізується по-різному: а) шляхом постійної електронної розсилки на тему адаптації, можливого працевлаштування, акцій, грантів, конкурсів для осіб з інвалідністю й інших можливостей; б) шляхом запровадження спецкурсів, які висвітлюють вищезазначені питання; в) проведенням зустрічей із вітчизняними та зарубіжними викладачами і спеціалістами з інклюзії, що дозволяє студентів з інвалідністю побачити спектр можливостей і методів роботи з особами з особливими освітніми потребами в усьому світі.

10. Упровадження індивідуального й індивідуально-групового підходів за категоріями інвалідності (вади зору, слуху, опорно-рухового апарату тощо), що модифікує застосування методів і технічних засобів навчання без зниження загального рівня вимог.

Окремою проблемою інклюзії в Університеті «Україна» є дидактичні методи і прийоми, зорієнтовані на особливі потреби студентів. Їхнє коригування розпочинається зі складання розкладу та підлаштування під особливі потреби студента графіка навчання, проходження практик тощо. Так, за бажанням студента з інвалідністю може бути розроблений індивідуальний план навчання (вільне відвідування, відвідування основних курсів, індивідуальне, дистанційне, змішане навчання). Процес засвоєння й відтворення знань студентами, які не мають розумових відхилень (особи з інвалідністю з вадами слуху, зору, опорно-рухового апарату), відрізняється від фізично здорових студентів, зазвичай, тільки кількістю затраченого часу та формою фіксації-відтворення знань.

Зважаючи на зазначене, в Університеті «Україна» викладачі, що читають лекцію в інклюзивній групі, повинні раз на 10–15 хвилин контролювати включеність студентів з інвалідністю у процес сприймання, а останні у разі незадоволення перебігом занять і їхньою ефективністю можуть подавати письмові рекомендації до груп підтримки чи адміністрації навчального закладу, що обов'язково буде враховано надалі.

Поточний і рубіжний контроль проводиться у найоптимальнішій формі з урахуванням сенсорних і функціональних можливостей молодшої людини з медичними обмеженнями здоров'я: тести, усне опитування, письмове опитування, комп'ютерне діагностування тощо.

Треба визнати, що проблема оцінювання знань студентів з інвалідністю зазнала знач-

ного реформування й набула об'єктивності. Якщо раніше була неоголошена традиція завищувати оцінки студентам з інвалідністю «з жалощів», то тепер, коли останні почувують себе у вищому навчальному закладі практично повноцінними студентами, така необхідність і традиція відійшли в минуле. Студенти з інвалідністю свідомо відмовляються від будь-яких привілеїв в оцінюванні знань. Багато з них, зважаючи на більшу старанність, виявляють якісніші знання, ніж нормативні студенти.

Наразі триває методична й технологічна робота з оцифрування матеріалів, переведення їх в аудіоформат, тиражування книг шрифтом Брайля або книг з великим шрифтом, мультимедізація всіх навчально-методичних матеріалів (цифрові й аудіоформати книг, фільми, презентації, інфографіка, схеми).

У багатьох країнах Європейського Союзу ще впроваджується практика формування зі студентів з інвалідністю окремих груп (за медичними показниками), проте науковці доводять, що у студентів з вадами опорно-рухового апарату, слуху та зору рівень знань і комунікативних умінь набагато вище за умови навчання у звичайній групі [1, с. 172–175].

Вважаємо за необхідне окреслити особливості проведення занять в інклюзивних групах, спираючись на досвід організації інклюзивного навчання в Університеті «Україна». Основною проблемою напрямку є така організація проведення занять, яка б, залишаючись високоякісною й ефективною, могла бути доступною для осіб з особливими освітніми потребами. Оскільки існує стереотип, що наявність на потоці (у групі) студентів з медичними обмеженнями «гальмує» перебіг заняття, перешкоджає рівноправній участі нормативних і неповносправних учасників у навчальному процесі. Додатковий мультимедійний супровід для студентів із вадами слуху та зору може допомогти й нормативним студентам краще структурувати й засвоювати навчальний матеріал, а добровільне волонтерство та тьюторство має високий виховний потенціал.

Зрозуміло, що зазначені особливості визначаються, насамперед, медичним чинником, а вже потім психологічним і соціальним.

Під час вивчення досвіду Європи нами було узагальнено, що, насправді, є три категорії студентів з медичними обмеженнями, особливості яких можуть впливати на дидактичну складову навчального процесу [1, с. 169–175].

Так, студенти з вадами опорно-рухового апарату нічим не відрізняються від

нормативних студентів щодо сприймання та засвоєння матеріалу, а часто, завдяки зосередженості, старанності й посидючості, випереджають останніх.

Студенти, які мають інвалідність за вадами сенсорної системи (слуху і зору), потребують додаткових каналів засвоєння й відтворення знань. Доведено, що використання технічних засобів, які компенсують дефіцит сенсорних каналів інформації (електронні синтезатори мовлення, аудіокниги, комп'ютерні тренажери тощо) в комплексі з диференційним підходом, який містить елементи індивідуального навчання, наближають якість знань у таких студентів до достатнього або високого рівня.

Найскладніша категорія студентів – особи із психоемоційними порушеннями, які потребують спрощеної або сповільненої подачі матеріалу, додаткових консультацій, специфічних видів навчання, самостійної роботи та контролю знань. Для успішного інтегрованого навчання таких студентів ми вважаємо за доцільне запровадження: а) інтеграції невеликої кількості студентів із психоемоційними порушеннями в навчальну групу (1–3); б) відмови від фронтальних методів контролю знань на користь диференційного підходу; в) акценту на дидактичній і виховній співпраці з батьками (спільні завдання, оснащення батьків алгоритмами, опорними конспектами тощо); г) організації груп взаємодопомоги в межах академічної групи.

Важливим дидактичним і водночас виховним моментом є етап діагностики знань. Головна відмінність осіб із психоемоційними відхиленнями порівняно з нормативними однолітками – це швидкість відтворення знань і їх змістовно-структурна специфіка. Провідні університети Європейського Союзу вирішують такі проблеми шляхом: а) кодування письмових робіт (за бажанням студента може бути відмінено) під час оголошення результатів контролю; б) диференційного підходу під час поточних, модульних і рубіжних перевірок (за бажанням, студент може відповідати усно, письмово, на комп'ютері), до того ж це пропонується не тільки неповносправним, а й усім студентам; в) запровадження частково індивідуального навчання, тобто студенти з вадами розвитку окремі складні дисципліни можуть не відвідувати, окремі – відвідувати факультативно; г) модифікації цілей і очікуваних результатів знань під час викладання складних теоретичних курсів, у результаті якої студентам з психоемоційними обмеженнями пропонується замість теоретико-аналітичного (усного) відтворення знань виконати об'ємні практичні завдання

(реферат, складання письмових тез, застосування знань на практиці тощо). Ефективним мультимедійним засобом для засвоєння такими студентами теоретичних курсів є розробка і впровадження інфографіки на всіх етапах подачі матеріалу. Такий метод допомагає наблизити дефіцит абстрактного мислення до наочно-образного.

Іншою відмінністю між навчанням медично здорового студента та студента з інвалідністю є високий рівень спаяності в останніх дидактичного та виховного компоненту, внаслідок чого відбувається більше емоційне зближення викладача та студента. Російський дослідник вищої інклюзивної освіти В. Михайлова зазначає, що «у студентів з обмеженнями медичного здоров'я є чітко означений запит на індивідуальну роботу, яку можна назвати психологічно-виховною. Вони самостійно виявляють ініціативу та йдуть на активний контакт з викладачем, обговорюючи з ним найрізноманітніші питання: від побутових проблем до особистих взаємостосунків і проблем світобудови. Такий запит, можливо, є формою пошуку емоційної соціальної підтримки, тоді як запит на консультації з предмету – формою пошуку інструментальної соціальної підтримки» [3, с. 188].

Висновки з проведеного дослідження.

Найважливішими дидактичними аспектами вищої інклюзивної освіти є: а) розподіл обов'язків між учасниками інклюзивного навчального процесу; б) технічне й дидактичне оснащення інклюзивного навчального процесу; в) специфіка вступних випробовувань, поточних та рубіжних перевірок знань студентів з інвалідністю.

З метою підвищення якості навчання студентів з інвалідністю в Університеті «Україна» впроваджують зміну під особливі потреби графіка навчання, проходження практик тощо; запроваджують індивідуальний план навчання (вільне відвідування, відвідування основних курсів, індивідуальне, дистанційне, змішане навчання); збільшують термін навчання; регулярно контролюють включеність студентів з інвалідністю у процес сприймання; проведення поточного, модульного й рубіжного контролю здійснюють у найоптимальнішій формі з урахуванням сенсорних і функціональних можливостей студента з медичними обмеженнями: тести, усне опитування, письмове опитування, комп'ютерне діагностування тощо. Постійний дидактичний супровід на платній або добровільній основі здійснюють як самі викладачі, так і асистентський штат.

Тільки за умови позитивного вирішення першочергових завдань з організації інклю-

живного освітнього середовища (уточнення на початку року контингенту та виявлення труднощів у навчанні зі встановленням необхідних індивідуальних програм супроводу навчання; налагодження співпраці психологів ЗОШ-ВНЗ для забезпечення наступності індивідуальних психо-корекційних заходів; організація роботи з батьками студентів або учнів з інвалідністю; застосування спеціальних комп'ютерних програм для різних нозологій: JAWS та NVDA, шрифт Брайля – для слабозорих, «Живий звук» – для слабочуючих, а також забезпечення архітектурної доступності – для візочників; проведення спільних спортивних, культурних, творчих, наукових заходів для різновікових груп учнів і студентів з метою створення мікросередовища інклюзивного освітнього простору) більшістю ЗОШ і ВНЗ України можна твердити про реалізацію концепції інклюзивної освіти загалом.

Використання дієвих форм співпраці загальноосвітніх шкіл і вищих навчальних закладів сприятимуть реалізації принципів наступності, послідовності та безперервності навчально-виховного і медико-реабілітаційного процесів в освіті людей з інвалідністю.

Перспективним у наших майбутніх наукових розвідках ми вважаємо проведення

аналізу організаційно-методичних засад організації інклюзивної освіти на всіх ланках і рівнях освіти в Україні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Давиденко Г. Інклюзія у вищих навчальних закладах Європейського Союзу : [монографія] / Г. Давиденко. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – 314 с. – С. 169–175.
2. Коротєєва А. В Університеті «Україна» напрацьовано досвід організації інклюзивного освітнього простору / А. Коротєєва [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vnz.org.ua/statti/9903-v-universyteti-ukrayina-napratsovano-dosvid-organizatsiyi-inkluzyvno-osvitnogo-prostoru>
3. Михайлова В. Проблемы и вызовы высшего инклюзивного образования – взгляд преподавателя / В. Михайлова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://psyjournals.ru/inclusive_edu/issue/44228_full.shtml.
4. Чайковський М. Інклюзивний освітній простір як сучасний педагогічний феномен / М. Чайковський. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : [збірн. наук. праць]. – Вип. 15. – Кн.1. – К., Інститут проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, 2011. – С.16–24.